१.शब्दमात्रान्न भेतव्यम्

प्रथमः भागः

पठन्तु, विचिन्त्य वदन्तु

आचार्य :	-	छात्राः ! अस्मासु हासः, भयम्, शोकः इत्यादयः कथं सम्भवन्ति ?
रुक्मिणी	-	आचार्य ! आनन्ददायकविषयस्य श्रवणेन दर्शनेन च मनसि हासः जायते ।
चन्दना	-	मनसि यदा उद्वेगः भवति, तदा भयम् उद्भवति ।
आचार्यः	-	तादृशः उद्वेगः कथं सम्भवति ?
श्रीरामः	-	हठात्, शब्दश्रवणेन, दुर्घटनादेः श्रवणेन दर्शनेन च ।
आचार्यः	-	तर्हि शब्दश्रवणात् भयं भवति खलु ! तादृशीं कथामेकां पठामः ।
छात्राः	-	अवश्यं महोदय !

प्रश्नाः ?

1. देहबलबुद्धिबलयोः मध्ये कतरं महत् ?
2. अनालोच्य न कर्तव्यम् इति किमर्थं वदन्ति ?
3. सर्वदा का युक्ता भवति ?

उद्देश्यम्

★ सम्यगालोच्य स्वीक्रियमाणः निर्णयः एव सत्फलं ददाति । अतः निर्णयस्वीकरणे विमर्शनम् आवश्यकम् इति अभिबोधनम् ।

★ छात्रेषु व्यक्तित्वविकासवर्धनम् ।

छात्रेभ्यः सूचनाः

१. पाठं पठन्तु । पदकोशं दृष्ट्वा पदानाम् अर्थान् जानन्तु ।
२. सन्दर्भोचितान् अर्थान् ज्ञात्वा चित्राणाम् आधारेण पाठस्य भावम् अवगच्छन्तु ।
३. अनधिगतविषयान् उद्दिश्य आदौ समूहे चर्चां कुर्वन्तु । अनन्तरम् अध्यापकेन सह चर्चां कृत्वा अवगाहनम् अभिवर्धयन्तु ।

©SCERT not to be republished

अस्ति श्रीपर्वते 'ब्रह्मपुरं' नाम किञ्चन नगरम् । तस्य श्रीपर्वतस्य शिखरप्रदेशे घण्टाकर्णः नाम कश्चन राक्षसः निवसतीति किंवदन्ती आसीत् ।

कदाचित् केचन नगरजनाः तेन मार्गेण गच्छन्तः मानवस्य खण्डिताङ्गं मृतकलेबरमपश्यन् । ते विस्मिताः भीताः दुःखिताश्च सन्तः एवमचिन्तयन् "किमेतत् ? भयङ्करं दृश्यते ! प्रतिक्षणं घण्टारवश्च श्रूयते । स घण्टाकर्णः राक्षसः कुपितस्सन् मनुष्यान् खादति घण्टाञ्च वादयति । अतः इतः वयं शीघ्रं पलायनं कुर्मः इति । ततः ते पलायनं कृत्वा नगरजनान् सर्वानपि एतां घटनामवदन् । नगरजनाः भीताः सन्तः सर्वे नगरं त्यक्तुं इच्छन्ति स्म । अत एवोक्तम् ।

"गतानुगतिको लोकः न लोकः पारमार्थिकः" इति ।

तदा नगरस्य राजा चिन्ताकुलः सन् उदघोषयत् "यः घण्टाकर्णं मारयिष्यति, तस्मै विपुलं सुवर्णं दास्यामि" इति ।

तस्मिन्नेव नगरे कराला नाम साहसिका, चतुरा स्त्री एवमचिन्तयत् -

शब्दमात्रान्न भेतव्यं विज्ञेयं शब्दकारणम् ।
वैशद्येन सुविज्ञाय प्रतीकारो विचिन्त्यताम् ॥

एकस्मिन् दिने सा वनं गतवती । वने कञ्चित् कालम् उषित्वा प्रत्यागमनसमये सा एकां घण्टाम् अनीतवती ।

नगरजनाः तस्याः समीपे विद्यमानां घण्टां दृष्ट्वा "कराला घण्टाकर्णं मारितवतीति" अचिन्तयन् । तदा सा राज्ञः सभायाम् एवमवोचत् "राजन् श्रीपर्वते घण्टाकर्णः नाम राक्षसः नास्ति । तत्र कस्यचन मानवस्य कलेबरं विद्यते । स नरः चोरः । सः कदाचित् घण्टां चोरयित्वा गच्छन् व्याघ्रेण भक्षितः स्यात् । तस्य हस्तगलितां घण्टां केचन वानराः लीलया वृक्षशाखायाम् अबध्नन् । वृक्षेषु वानराणां क्रीडनसमये घण्टारवः भवति । स एव रवः जनैः श्रुतः।

अहं तु वनं गत्वा वानरेभ्यः फलानि विकीर्णवती । यदा वानराः फलखादने निमग्नाः, तदाऽहं घण्टां स्वीकृत्य प्रत्यागतवती । अतः घण्टाकर्णः नाम राक्षसः अस्तीति प्रवादमात्रम्'' इति । तदा स राजा तां सम्मानितवान् ।

''उपायेन हि यच्छक्यं न तच्छक्यं पराक्रमैः''

कविपरिचयः

अतिप्राचीनस्य पञ्चतन्त्रस्य आधारेण अनेके नीतिबोधकाः ग्रन्थाः रचिताः सन्ति । तेषु अन्यतमः हितोपदेशः । अस्य कर्ता नारायणपण्डितः वङ्गदेशीयः । अस्य कालः क्री.श. 1000 - 1300 मध्ये इति विमर्शकाः अभिप्रयन्ति । अस्मिन् हितोपदेशे मित्रलाभः, मित्रभेदः, सन्धिः, विग्रहः इति चत्वारः विभागाः विद्यन्ते ।

गद्यपद्यात्मकरूपेण हितोपदेशरचना अस्ति । प्रस्तुतकथायाः आधारः स एव हितोपदेशः।

एतानि कुर्वन्तु

I. भावावगाहनम् - प्रतिस्पन्दनम्

अ. अधः दत्तानां प्रश्नानां समाधानानि विचिन्त्य वदन्तु ।

१. देहबलं महत् वा ? बुद्धिबलं महत् वा ? इति अंशमुद्दिश्य समूहद्वये छात्राः उपविश्य चर्चां कुर्वन्तु ।

२. 'साहसं धीरगुणः' इत्यंशं निरूपयन्तः वदन्तु ।

३. आलोच्य करणेन कार्याणि कथं भवन्ति, अनालोच्य करणेन कथं भवन्ति इति विषयं मनसि निधाय द्वयोः छात्रायोः प्रथमः एकमंशं समर्थयन्, द्वितीयः अन्यमंशं समर्थयन् वदन्तु ।

आ. पाठेऽस्मिन् क्त्वाप्रत्ययान्तानि पदानि चित्वा लिखन्तु ।

इ. अधः दत्तानां वाक्यानां समानार्थकवाक्यानि पाठे अन्विष्य लिखन्तु ।

१. केवलशब्दश्रवणमात्रेण भयं न प्राप्तव्यम् ।

२. सम्यक् परीक्ष्य किं कर्तव्यमिति आलोचनीयम् ।

३. यः जनः घण्टाकर्णं मारयिष्यति तस्मै कनकं दास्यामि ।

४. राक्षसेन भीताः जनाः नगरं विहाय अगच्छन् ।

© SCERT not to be republished

ई. अधः दत्तानि वाक्यानि सन्दर्भानुसारं क्रमेण पुनः लिखन्तु ।

१. प्रतिक्षणं घण्टारावः श्रूयते ।

२. कराला नाम साहसिका चतुरा स्त्री अचिन्तयत् ।

३. श्रीपर्वते घण्टाकर्णः नाम राक्षसः नास्ति ।

४. श्रीपर्वते ब्रह्मपुरं नाम नगरमस्ति ।

५. कराला एकां घण्टाम् आनीतवती ।

६. यः घण्टाकर्णं वधिष्यति तस्मै सुवर्णं यच्छामि इति राजा अवदत् ।

७. एकस्मिन् दिने सा वनं गतवती ।

उ. अधः दत्तं गद्यांशं पठित्वा प्रश्नानामुत्तराणि लिखन्तु ।

ग्रीष्मकालः सुखदस्य वसन्तकालस्य पश्चात् आगच्छति । ग्रीष्मकाले सूर्यस्य आतपः प्रखरः भवति । मानवाः पशुपक्षिणः, वृक्षाः चापि प्रखरतापेन व्याकुलाः भवन्ति । केचित् जनाः विहाराय पर्वतस्थलं गच्छन्ति । केचित् गृहे वातानुकूलितेषु तिष्ठन्ति । नद्यः सरोवराः तडागाः च शुष्यन्ति । सर्वत्र जलस्य अभावः दृश्यते । परं यदि ग्रीष्मकालस्य प्रचण्डः तापः न स्यात् तर्हि मेघाः कथं भविष्यन्ति ? मेघान् विना कुतः वृष्टिः ? ग्रीष्मकालस्य प्रभावात् एव वर्षर्तुः आगच्छति । ग्रीष्मकाले गुलमोहरवृक्षेषु रक्तानि पुष्पाणि अतीव शोभन्ते । मल्लिकामालतीत्यादिषु पादपेषु सुगन्धमयानि श्वेतानि पुष्पाणि विकसन्ति ।

१. ग्रीष्मकालः कस्य कालस्य पश्चात् आगच्छति ?

२. जनाः किमर्थं पर्वतस्थलेषु गच्छन्ति ?

३. ग्रीष्मकाले कस्य अभावः दृश्यते ?

४. केषु वृक्षेषु रक्तानि पुष्पाणि ग्रीष्मकाले आगच्छन्ति ?

५. श्वेतानि पुष्पाणि कुत्र विकसन्ति ?

ऊ. अधः दत्तानां प्रश्नानां समाधानानि पाठमाधारीकृत्य लिखन्तु ।

१. श्रीपर्वते श्रूयमाणा किंवदन्ती का ?

२. नगरजनाः किमर्थं भीताः ?

३. राजा किमुक्तवान् ?

४. कराला किं चिन्तितवती ?

५. कराला राजानं प्रति किमुक्तवती ?

© SCERT not to be republished

II. भावव्यक्तीकरणम् - सर्जनात्मकता

अ. अधः दत्तानां प्रश्नानां लघुसमाधानानि स्वीयवाक्यैः लिखन्तु ।

१. ''शब्दमात्रान्न भेतव्यम्'' इति किमर्थं वदन्ति ?

२. क्रियाशीलाः कथं स्वकार्यं निर्वहन्ति ?

३. बुद्धिबलदेहबलयोः भेदः कः ।

४. ''मनो बलीयं खलु देहशक्तेः'' इति अंशं भवान् कथं समर्थयति ?

५. करालावत् बुद्धिबलेन कृतं कार्यमेकं स्वीयवाक्यैः लिखन्तु ।

आ. अधः दत्तयोः प्रश्नयोः समाधाने निबन्धरूपेण लिखन्तु ।

१. पाठस्य सारांशं स्वीयवाक्यैः लिखन्तु ।

२. ''बुद्धिरेव गरीयसी'' इति अंशमुद्दिश्य निबन्धं लिखन्तु ।

इ. सर्जनात्मकतया समाधानानि लिखन्तु ।

१.. पराक्रमेण अशक्यमपि कार्यम् उपायेन शक्यं भवति इति उदाहरणपूर्वकं निरूपयन् मित्रं प्रति पत्रं लिखन्तु ।

२. अधः दत्तं परिच्छेदं संस्कृतभाषया अनुवदन्तु ।

ఒక వృద్ధుడు ఉండేవాడు. అతనికి ఆకలైంది. దగ్గరలోనే ఒక మామిడి చెట్టు ఉన్నది. ముసలివాడు ఆ చెట్టు దగ్గరకు వెళ్ళాడు. చెట్టుపైన చాల పండ్లను చూచాడు. అతడు ఆలోచించాడు. నేను ముసలివాడను నా శరీరంలో శక్తి లేదు. చెట్టు ఎత్తుగా ఉన్నది ఎలా పైకి వెళ్ళగలను? ఎలా పండ్లను కోయగలను? అని అనుకున్నాడు. చెట్టుపైన కోతులు ఉన్నాయి. ముసలివాడు ఒక ఉపాయం ఆలోచించాడు. అతడు రాళ్ళను తీసుకొని కోతులపై విసిరాడు కోతులు కోపించాయి. అవి పండ్లను విసిరాయి. ముసలివాడు ఆ పండ్లను తీసుకొని సంతోషంగా తిన్నాడు.

ई. प्रशंसात्मकतया प्रतिस्पन्दनं कुर्वन्तु ।

भवतः कक्ष्यायां करालासदृशाः बुद्धिमन्तः / धैर्यवन्तः भवन्ति चेत् तान् अधिकृत्य वदन्तु ।

III. भाषांशाः

१. पदाजालाभिवृद्धिः

अ. भिन्नप्रकृतिकं पदं रेखाङ्कितं कुर्वन्तु ।

१. अद्य, एकम्, तदा, नूनम्

२. तस्य, तम्, तया, तस्मिन्

© SCERT not to be republished

३. बुद्धिमान्, उक्तवान्, पठितवान्, अपसारितवान्

४. उत्थाय, विहस्य, आगमनाय, निवार्य

५. पिता, पुत्रः, पुत्री, सखा

आ. उदाहरणमनुसृत्य रिक्तस्थानानि पूरयन्तु ।

उदा - सः पुरस्कारम् आप्नोति । (आप्)
त्वं पुरस्कारम् आप्नोषि । (आप्)
अहं पुरस्कारम् आप्नोमि । (आप्)

१. सः कथां .... (श्रु)
त्वं कथां .... (श्रु)
अहं कथां .... (श्रु)

२. सः वक्तुं .... (शक्)
त्वं वक्तुं .... (शक्)
अहं वक्तुं .... (शक्)

३. सः पुष्पाणि .... (चिञ्)
त्वं पुष्पाणि .... (चिञ्)
अहं पुष्पाणि .... (चिञ्)

इ. मञ्जूषायां दत्तानां पदानां साहाय्येन अधः दत्तम् अनुच्छेदं पूरयन्तु ।

तापः	सुखकरः	हरति	भ्रमणाय
उद्यानेषु	आम्रवृक्षे	वसन्तकालः	शीतकालस्य

.... शीतकालस्य पश्चात् आगच्छति । अधुना .... तीव्रं शैत्यं नास्ति । ग्रीष्मकालस्य तीव्रः .... अपि नास्ति । .... पुष्पाणाम् शोभा चित्तं .... । जनाः .... गच्छन्ति । .... कोकिलः मधुरं कूजति । एषः कालः अति .... भवति ।

2 .व्याकरणांशाः

अ. अधः दत्तानि वाक्यानि पठन्तु । सन्धिपदानि परिशीलयन्तु ।

१. डोलायां **शिशुश्शेते** ।

२. सीता, रामः **लक्ष्मणश्च** वनं गतवन्तः ।

© SCERT not to be republished

३. भीमः शक्तियुक्तः **अन्यच्च** युक्तियुक्तः ।

४. **भगवज्ज्योतिः** सर्वदा सर्वत्र प्रकाशते ।

आ. उपरि दत्तेषु वाक्येषु रेखाङ्कितानां सन्धिपदानां विवरणम् अवगच्छन्तु ।

१. शिशुश्शेते = शिशुस् + शेते (स् + श् = श्श्)

२. लक्ष्मणश्च = लक्ष्मणस् + च (स् + च् = श्च्)

३. अन्यच्च = अन्यत् + च (त् + च् = च्च्)

४. भगवज्जोतिः = भगवद् + ज्योतिः (द्+ ज् = ज्ज्)

उपरितनेषु उदाहरणेषु

१. सकारस्य शकारयोगे सकारस्य स्थाने ''श'' वर्णः आगतः ।

२. सकारस्य चकारयोगे सकारस्य स्थाने ''श'' वर्णः आगतः ।

३. तकारस्य चकारयोगे तकारस्य स्थाने ''च'' वर्णः आगतः ।

४. दकारस्य जकारयोगे दकारस्य स्थाने ''ज'' वर्णः आगतः ।

सकारस्य शकारचवर्गाभ्यां योगे सकारस्य शकारः तवर्गस्य शकारचवर्गाभ्यां योगे तवर्गस्य क्रमात् चवर्गः आदेशो भवति ।

अयं **श्चुत्वसन्धिः** इत्युच्यते ।

सूत्रम् - स्तोः श्चुना श्चुः ।

© SCERT not to be republished

इ. अधः दत्तेषु उदाहरणेषु सूत्रार्थस्य समन्वयम् अवगच्छन्तु ।

(१) स + (श् /चवर्गः) = श्

मनस् + चञ्चलम् = मन + श् + चञ्चलम् = मनश्चञ्चलम् । (स् = श्)

रामस् .+ छात्रः = राम + श् + छात्रः = रामश्छात्रः । (स् = श्)

(२) तवर्गः + (श / चवर्गः) = चवर्गः

भगवत् + शक्तिः = भगव + च् + शक्तिः = भगवच्छक्तिः (त् = च्)

सत् + चित् = स + च् + चित् = सच्चित् (त् = च्)

सुहृद् + जगाम = सुहृ + ज् + जगाम = सहृज्जगाम (द् = ज्)

(३) चवर्गः + तवर्गः = चवर्गः

यज् + नः = यज् + ञ् + अः = यज्ञः (न् = ञ्)

याच् + ना = याच् + ञ् + आ = याच्ञा (न् = ञ्)

इ. अधः दत्तानि सन्धिकार्याणि कुर्वन्तु ।

क. सन्धिं कुर्वन्तु ।

१. हरिस् + शेते =

२. सत् + चिद्रूपम् =

३. बृहत् + छत्रम् =

४. तपस् + चर्या =

५. दुःखिताः + च =

६. घण्टारवः + च =

ख. विसन्धिं कुर्वन्तु ।

१. रामश्च =

२. तज्ज्वलति =

३. रामश्चिनोति =

४. बृहच्छिद्रम् =

५. उज्ज्वलनम् =

६. कश्चन =

© SCERT not to be republished

परियोजनाकार्यम्

"बुद्धिरेव गरीयसी" - एतादृशानि वाक्यानि लिखित्वा पाठशालायां तत्र तत्र स्थापयित्वा दर्शयन्तु ।

अलिरनुसरति परिमलं लक्ष्मीरनुसरति नयगुणसमृद्धिम् ।